

1916 ЖЫЛДЫҢ ОҚИҒАЛАРЫНЫҢ АУЫЗША ТАРИХ АЙТУ ДӘСТҮРІ ТУЫНДЫЛАРЫНДА БЕЙНЕЛЕНУІ

Р.Т. Айтбай –

т.ғ.к., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің доценті

1916 жылы қазақ даласын дүр сілкіндірген оқиға патшаның қара жұмысқа 19 бен 43 жастың арасындағы қазақтарды алуы туралы жарлығы еді. Ел аузында осы оқиғалар жайындағы әңгімелер, өлеңдер, жырлар көптеп сақталған. Мұндай туындылардың көпшілігі патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы мен оның жариялануының нәтижесінде қазақ ауылдарында туындаған саяси-әлеуметтік, экономикалық дағдарыстарды және қара жұмысқа алынғандардың көңіл-күйін баяндаумен басталады.

Тарихи өлеңдер мен әңгімелерден патша жарлығының мамыражай отырған қазақ ауылдарына қандай дүрбелең туғызғандығын айқын көреміз. Мәселен, «1916 ж. Көкшетауда болған көтеріліс» деген әңгімеде: «... Күн ыстық, жұрттың жағасы жайлау, етегі –қыстау, жан-жануар масайрағандай, біздің ел екі бөлініп, «Шолаққайың, Кең ащы» деген жайттарға келіп қонған; кешке таман қой қотанда өрістеп келіп жататын, ақсақалдар ет жеп, қымыз ішіп, боз балалалар ойын-сауықтан басқаны білмей, жазғы жарық түнде жастар алты бақан тебетін.

Әсіресе біздің ауыл «Кең ащыда»жайлап, өте қызықты дәурен сүргендей болып отырды. Елдің бұл қалпына қарағанда шаруасы күйзелмес, аспаннан оқшау пәле келместей еді...Жалғыз-ақ «Николай солдат алады» деген болмашылау хабар бар сықылды... «Соғыс, солдат» деген сөздер көп ұзаған жоқ, шындыққа айналды, жұрт қайғыға салынды»-деп сипатталады[1]. «...Жастарды алуға қаладан орыс шығады-екен деген қаусет жайылды. Ел састы, Көшуге де, қашуға да көңілдері кетті. «Солдат алмайтын болып манифест шығыпты» деп сүйінші сұраушылар да көбейді; сөткесіне бармады, бәрі де өтіркке айналды. Жігіттер сендей соғылысты. Күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді; топтанып ат үстінде жүретінді шығарды...»-деп көрсетілген сол кездің жағдайы «1916 ж. Қарақайың еліндегі болған көтеріліс» деген әңгімеде [2].

Мұндай жағдайдың қазақ елінің түпкір-түпкірін қамтығанын тағы бір әңгімеден байқаймыз: «...1916 жылдың күзі елді аурытпалық басқандай еді. Бір күні ауыл у-шу, астан-кестен болды.

-О, не болды, не болды?-деп ауыл ду көтерілді.

Не болғаны құрысын, патша қазақтан солдат алмақ болыпты, генерал Куропаткиннің жарлығы шығыпты...Ел іші ерсілі-қарсылы шабуыл болды да кетті. Жұрт бір тарының қаузына сиғандай күнге ұшырады» [3].

Жарлық туралы хабар жергілікті баспасөзде жарияланды және болыс басқарушыларының жиналыстарында оқылып, қосымша түсіндірмелер мен түсініктемелер берілді. Жарлықтың бірқатар ережелерінің бұлынғырлығын отаршылдық әкімшіліктің жергілікті шенеуніктері шебер пайдаланды...Ол кезде қазақтарда метрикалық куәліктердің болмағанын пайдаланып, олар тізімге жас шамасына қарамастан кедейлерді қалауынша енгізді, ал байдың балаларын пара алып шақырудан босатты. Іс жүзінде тізімдер жасау жүйесі жаппай паракорлық пен қиянат жасаушылық туғызды [4].

Ауызша тарих айту туындыларында осы жағдайлар өте айқын бейнеленген. «Елге хат» деген өлеңде: «Бақтыбайға жазып берген Нұғман хаты. Екеуі де Қапал уезі, Сарытау болысынан майданға алынған жігіттер»- делінген. Бұл өлең тірікелген жинақтың мазмұнында «Нұғман Сартайға жазып берген хаты (1916 жыл туралы) деп көрсетілген. Аттанған жігіттердің көңіл-күйі хатта былай сипатталған:

...Ағамыз сәлем айттым Зәкірбайға

Бұрынғы Жетісуың бізге қайда?
Алысқа сапар тартып біздер кеттік
Құлдилап түскендей болып терең сайға.
Тағы да сәлем жаздым Есембайға,
Кез болдым заманымда мұндай жайға.
Осы кеткен боз баланы ойлап тұрсам,

Бағасы жетпей кетті жалғыз тайға [5]-деп, одан әрі қара жұмыстан алып қала алмағаны үшін өзінің кейбір туысқандарына өкпелейтіндігі айтылады [6].

«1916 жылы окопке алынғын жігіттің жыры» деген өлеңде де:

...Күшті ағайын алалап,
Шығарып бердің бір бізді,

Сыртымнан тіркеп өштікпен
Іспескіге кіргізді.

Аталасым ағайын
Туғандығын ұмытып,
Сары солдатқа ұрқызды.
Мойынға бұғау салдырып,
Туған елді шулатып,

Туған елді қалдырды... [7] - деп жұмысқа алынатын тізімге жұрттың барлығы бірдей ілінбей, ауқатты адамдар өз жақындарын алып қалып, алыс кедей ағайынды тізіп жібергенге өкіншін білдіреді. Бұл пиғыл өлеңде одан әрі былай баяндалады:

...Есебін тапқан ауқатты,
Бай баласы мырзалар
Күлгендей болды табалап,
Момынның жасы –кәрісі
Тізімге түскен алалап
...Ар ұятын ұмытып
Ауылнай, болыс, билердің
Бұзылған діні қарасы,
Қыршын жасты қолынан
Қосақтап ұстап бергенде,
Кеңейді ме жеріңіз?
Алды - артыңа қарашы?.. [8].

Осы мазмұндас өлеңдер баршылық. Барлығында патша жарлығын жүзеге асыру казак ауылдарында әділетсіз жүргізіліп, ағайынның арасына кірбің түсірілгендігі, малы бар ауқатты кісілер баласын, аға-інісін пара беріп алып қалып, ондай мүмкіндігі жоқтар ғана тізімге ілініп, қара жұмысқа айдалғаны баяндалған.

Жұмысқа алынғандардың елге жазған өлең-хаттарында өз жағдайларын тізіп жазудан гөрі, осы жұмыстан оларды алып қала алмаған ағайынға деген реніш пен өкпе, өкініш сезімдері басым айтылған.

Мәселен, «Елге хат» деген өлеңде де осы сезім айқын білінеді:

Хат жазып сәлем айттым ата-ана!
Жасымнан тәрбиленген үлкен аға,
Айтуға бас-басыңа ретім келмей,
Қарындас, іні менен үлкен апа.
Сор қаққан болдың жетім өңшең сорлы,
Кез қылды бақытыма құрған торды.
Жарлығы патшаның осылайша,
Көруге арнапты ғой «тек біз сорлы»-деп күйінеді [9].

Сонымен қатар, бұл өлең-хаттарда қара жұмыстағы қазақтардың жағдайы туралы аз-кем мәлімет беретін үзінділер де кездеседі. Мәселен, «Елге хат» атты өлеңде :

Бұл күнде жүрек күпті, көңіл қаяу,
Үнемі біз жүреміз ылғи жаяу.
Түтеген көк түгінді көп мылтықтың,
Ішінде қорғасын оқ, тұрмыз таяу ... делінсе,
«Тағы да елге хат» деген өлеңде:
...Пойыздың шапшаң жүрісі.
Шойыннан құйған от арба,
Жер жаһандай дыбысы.
Топ-топ болып артынан
Барлық жігіт ереміз,
Екі шақырым шыққан соң,
Окопқа шұбап келеміз.
Қатар-қатар тізбектеп
Күніне екі санайды,

Көгендеген қойына
Бәрімізді балайды.
Азғана күн ішінде
Көрдiк азап талайды.-деп [10] баяндалады.

Қара жұмысқа алынған қазақ жастарының жағдайы «Молдаштың хаты» атты өлеңде былай көрсетiлген:

...Қобалжыр шiркiн көңiл әр тарапқа,
Бостандық күн болар ма бiз бейбаққа?
«Раз –два, три шағайдеп,
Қамайды күнде санап тар бараққа.
...Сағындық бiз Баянды көздi сүзе,
Жiгiттер жауыздықтан бойды теже,
Иттерше шылапшыннан сорпа жалап,
Iшемiз он шақтымыз тары көже.
Не болар бiздiң заман бара-бара,
Өткен күн қайта айналып келмес сiрә.
Елдегi ит тамағын iшiп жүрмiз.
Iшпеске қарның ашса барма шара.
..Хат жаздым сәлем айтып атамызға,
Қолыманан келген шамам осы болды,
Разы бол Молдаш атты ботаңызға...- деп аяқталған [11].

Ал, «1916 жылы окопке алынғын жiгiттiң жырында»:

...Қабақ, Тiлеу, Жақайым,
Қара кесек Төртқара,
Жетi болыс елiнен,
Окопке жүрген қыршын жас

Мыңжарым бармыз кемiнде–деп, ру аттары және алынғандардың саны көрсетiлген [12].

«Тағы да елге хат» өлеңiнде одан әрi қара жұмысқа аттанғандардың жүрiп өткен жолдарына байланысты мынадай үзiндi бар:

...Бес күн жаттық топырлап,
Пенза деген қалада.
«Рұқсатсыз барма!»деп
Жiбермедi базарға.
Смоленскi, Волынскi
Жетiншiсi Минскi,
Көрмейтiн жердi көрсетiп
Тәңiрдiң дәм тұзы жазар ма!
Айдамаса тұз бен дәм?
Келермек окоп қазуға?...
Тақтай батты жамбасқа,
Жатқан жерiм казарма-деп баяндалады[13].

«Каспий маңы фронтындағы күрес» деген қолжазбада: «...Көп уақыт өткен жоқ, генерал мен Қалымбет болыстың бұйрығы ел арасына келiп қалды. Сол екi ортада Түркiстаннан 3 мыңдай адамды фронтқа айдап алып кеттi. Соның бiрi болып, мен де кеттiм. Оған дейiн байлар қолында жалшылықта жүрдiм.

...Бiздi Карпат тауының жанындағы поләк қаласына айдап келдi. Онда 8 ай окоп қазғызып, ағаш кестiрдi. Жұмыс уақытында бiздi казак орыстар күзетiп тұрды. Күн-түнi жұмыс iстегенде қара нан мен судан басқа түк нәр таттырмады.

Казак-орыстар бiр күнi түнi келiп, барлығымызды тiнтiп жанымыздағы 5-10 сом ақшамызды сыпырып алды. Мылтықпен ұрып 2-3 адамды найза мен шаншып өлтiрiп тастады...»-деп жұмысқа алынған қазақтардың мүшкiл халiнен хабардар етедi [14].

«1916 жылғы уақиғадан менiң көргенiм» деп аталтын әңгiмеде : «...22 күннiң iшiнде тоқтай-тоқтай Петроградқа келдiк. Онан шығып Псков деген қалада ...,мұнан өтiп Рига деген қаланың жанында

«саламендір» деген стансада түсірді. Сол жерде... келген 5 жүздей кісіні жүз-жүзден бөліп қара жұмысқа салды. ..Таң ата сағат 6-да 8 шақырым жерге апарады. Кешке сағат 9-ға шейін жұмыс қылып қайтып, сағат 11-12-де зорға жатақ үйге келеміз. Қалың қарағайды қақ жарып, жол салдырып жатыр. Ағашты кесіп, бұтап, шауып, жолға алты ағашты ұзынынан салып, үстінен көлденең қатарлап ағаш қиямыз. Екі арба қатар өткендей жол болады. Бізбен бірге латыш деген ел де жұмыс қылды. Көбінесе қатын, қыздары істейді екен. Жердің алысы аса қиын болды...» -деп, осы оқиғаларға қатысқан Мырзахан ұлының естелігінен жазылып алынған қолжазбада баяндалады[15].

Осылайша қазақ еліне келген 1916 жылдың дүрбелең оқиғалары ауызша тарих айту дәстүрі туындыларында кең көрініс тапқан. Бұл туындылардың көпшілігі, сол оқиғаларға қатысқан куәгерлердің ауызынан жазылып алынып бізге дейін жеткен. Олардың құндылықтары да осында. Әрине айтылған оқиғалардағы мәліметтерде кейде дәлме-дәлдік болмауы мүмкін. Дегенмен бұл туындылар сол жылдардың ахуалін шынай түрде жеткізе білген.

1. *ОҒК, қолжазба қоры, 1019 п.423-б.*
2. *Бұл да сонда,413-бет.*
3. *Бұл да сонда,431 –бет.*
4. *Қазақстан тарихы. 3 том. Алматы, 2002, 638,639 –беттер.*
5. *ОҒК, қолжазба қоры, 1019 п., 358 –бет.*
6. *Бұл да сонда, 359-360 беттер.*
7. *Бұл да сонда, 356-357 беттер.*
8. *Бұл да сонда, 382-бет.*
9. *Бұл да сонда, 383-бет.*
10. *Бұл да сонда, 363-бет.*
11. *Бұл да сонда, 386-бет*
12. *Бұл да сонда, 364 –бет.*
13. *Бұл да сонда, 363 –бет*
14. *Бұл да сонда,432-бет.*
15. *Бұл да сонда,442-бет.*

Резюме

В статье описываются события 1916 г.в Казахстане, которые нашли свое отражение в произведениях устной исторической традиции.

Summary

In this article is describing events in Kazakstan in 1916 where find its reflection in his work of oral historical tradition.

ОРТА ЖҮЗДЕ ҚОС ХАНДЫҚ БИЛІКТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

К.Т.Бекимова–

ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы

Қазақстан тарихындағы дәстүрлі хандық биліктің дағдарысы ғылыми тұрғыдан әлі де толық өз бағасын алмаған тақырыптардың бірі. Бірнеше ғасыр бойы Орталық Азиядағы саяси жағдайдың шиеленістілігіне қарамастан өмір сүріп келген Қазақ хандығының кенеттен дағдарысқа ұшырауы кімді де болса толғандырмай қоймайды. Тіпті XVIII ғасырдың өзінде бір жағы Жоңғария, бір жағы Орта Азия хандықтары, бір жағы Ресей тарапынан ылғи да қысымшылыққа ұшырап отырған Қазақ мемлекеті тәуелсіздік үшін жан аямай күресті. Осындай ауыр шақта өз тәуелсіздігін сақтап қалған хандық XIX ғасырдың басында қандай себептерге байланысты дағдарысқа түсті және жойылуға мәжбүр болды? Біздің мақаламызда хандық билік жүйесінің дағдарысы негізінде пайда болған қос билік мәселесі сөз болады. Бұл тақырып тарихнамалық тұрғыда әлі де зерттеушісін таппағандығымен қызықты және өзекті болып табылады.

Тарихты жасаушы – халық екені талдауды қажет етпейтін ақиқат. Сонымен қатар жеке тұлғалардың да қоғам дамуына елеулі ықпал жасайтыны да шындық. Сондай қайраткерлердің қатарына